

1 De Appèlbergen in de periode voor 1916

De verbindingsroute Groningen-Coevorden

De wegen in Drenthe werden pas in de negentiende eeuw verhard. Daarvoor vormden zandwegen de enige verbinding tussen plaatsen. Over de Hondsrug liep een zandweg die eeuwenlang de belangrijkste verbinding was tussen Groningen en Coevorden. Deze verbindingsroute zorgde ervoor dat mensen van en naar het noorden van het land konden reizen. De zandweg liep van Groningen via Helpman, Haren, Glimmen verder richting Zuidlaren dwars door de Appèlbergen.

Het reizen over de zandwegen in die tijd was een moeizame aangelegenheid. Vooral in nattere tijden van het jaar waren de wegen soms slecht begaanbaar. Dat de belangrijkste verbindingsroute naar het noorden over de Hondsrug liep, is dan ook makkelijk te verklaren. Door de hoge ligging was de grond droger en zo kon ook in natte tijden nog relatief goed gebruik worden gemaakt van de weg. Een beschrijving uit 1818 vermeldt het volgende over de situatie op de wegen in Drenthe in die tijd: “De wegen in Drenthe zijn voor vele verbeteringen vatbaar. De reeds aanmerkelijke afstanden worden vaak, door de kronkelige rigtingen, nog verdubbeld. Veelal bestaan dezelve slechts uit sporen, welke telkens behoreen ingeslecht te worden. Om dit te ontgaan, rijden de inwoners, wanneer die sporen te diep en de beunen te hoog worden, zijdwarts af en maken een nieuw spoor, tot eene steeds toenemende breedte, met bederf van het veld. Gebrek aan afwatering brengt soms poelen en gaten te weeg, waardoor niet zelden in het slechte jaargetijde niet alleen, maar ook in de zomer, de gewone boerenwagen het veiligste rijtuig is.”

De Appèlbergen werd dus lange tijd gebruikt als doorgang van het noorden naar de rest van Nederland en omgekeerd. De aanwezigheid van de verbindingsroute had grote gevolgen voor het landschap van de Appèlbergen. Reizigers op de weg probeerden de sporen en kuilen die door het intensieve gebruik ontstaan waren te omzeilen. Ze trokken hier omheen, waardoor de weg steeds breder werd, ten koste van de heide en de beplanting langs de weg. Er kwam steeds meer zand aan de oppervlakte te liggen en in combinatie met de wind leidde dit tot het ontstaan van enkele zandverstuivingen in het gebied. Deze waren grotendeels van tijdelijke aard en hadden geen grote, blijvende gevolgen voor het landschap. Er ontstonden daarnaast ook variaties op de oorspronkelijke route, waardoor er nieuwe kronkelpaden bij kwamen. Deze hebben mogelijk bijgedragen tot de vorming van de langgerekte duintjes in het gebied. Nog altijd zijn er karrensporen terug te vinden op de heide van de Appèlbergen.

Reizigers en gebeurtenissen in omgeving van de Appèlbergen

Reizen op de weg tussen Groningen en Coevorden was niet alleen moeilijk, het kon ook gevaarlijk zijn. Huursoldaten, bedelaars en landlopers trokken door het gebied en hielden zich op in de naastliggende bossen. Langskomende reizigers liepen het risico te worden beroofd en soms werden ze zelfs vermoord. Behalve deze rovers hielden zich ook wolven schuil in de bossen van de omgeving.

De heer J.A. Feith, die aan het eind van de negentiende eeuw rijksarchivaris van de provincie Groningen was, stelde in een rede over de Hereweg, dat alleen de naam al veelzeggend is en laat zien dat het een belangrijke weg is met geschiedenis. De oude naam, Heerweg, duidt aan dat het de oude heirbaan is, de weg waarlangs het heir, leger, trok. Het gedeelte van de verbindingroute tussen Groningen en De Punt had Hereweg als naam.

De bewoners in de omgeving van de route waren lang niet altijd blij met het langstreckende verkeer, omdat er dikwijls ook vijandelijke troepen langstrokken. In de middeleeuwen kregen de bewoners van Drenthe te maken met bisschoppelijke legers. Keizer Hendrik III van het Duitse rijk benoemde in 1046 de bisschop van Utrecht tot leenman van het graafschap Drenthe. De dorpen Noordlaren, Onnen, Glimmen, Haren, Dilgt, Essen, Helpen en de stad Groningen vielen onder dit graafschap en het grondgebied van de Appèlbergen dus ook.

De stad Groningen was één van de vier grote, strategische steunpunten voor de bisschop. Aan het begin van de twaalfde eeuw nam de macht van de burgerij in Groningen echter toe. Vooral de kooplieden van de stad wilden het bestuur van de stad naar zich toetrekken. De toenmalige bisschop Hartbert van Berum was bang dat hij zijn greep op Groningen zou kwijtraken en wilde zijn machtspositie in de stad verstevigen. Daarom benoemde hij zijn broer Leffard tot prefect van onder meer de stad Groningen. Leffard moest erop toezien dat de wetten van de bisschop voortaan goed werden nageleefd. De maatregel werkte anders uit dan bedoeld was en er volgde een moeilijke en hectische periode voor de Utrechtse bisschoppen. De bisschoppen konden de stad Groningen niet onder controle houden en dreigden daarnaast ook in Drenthe macht kwijt te raken. De Drentse bevolking kwam meerdere malen in opstand en bouwde daarbij versterkingen die een belangrijke rol speelden in de strijd.

De gebeurtenissen in deze periode staan beschreven in een in middeleeuws Latijn geschreven kroniek: 'Een verhaal over Groningen, Drenthe en Coevorden en over allerlei gebeurtenissen onder verschillende Utrechtse bisschoppen'. De kroniek is waarschijnlijk geschreven door meerdere auteurs. Sommige verhalen over de gebeurtenissen hebben de auteurs gekregen van geestelijken en leken die deel uitmaakten van de hofhouding van de Utrechtse bisschoppen, andere gebeurtenissen hebben ze vermoedelijk meegemaakt als ooggetuige. De verhalen zijn partijdig neergezet, maar geven toch een indruk van wat heeft plaatsgevonden.

In de kroniek wordt tijdens de beschrijving van de gebeurtenissen in de periode na 1228 een aantal keren de versterking bij Mitspete of

Nutspete genoemd. Onderzoekers zijn er niet over uit of de naam van het bolwerk nu Mitspete of Nutspete was, omdat het middeleeuwse handschrift moeilijk leesbaar is. Het tweede deel van de naam, 'spete', komt waarschijnlijk van het woord spitten. Hiermee wordt bewerkte of omgespitte grond bedoeld, wat erop wijst dat het bolwerk zich in ontgonnen land bevond.

Over de precieze plaats waar het bolwerk gelegen heeft bestond lange tijd onduidelijkheid. Na uitvoerig onderzoek heeft mr. G. Overdiep aangetoond dat de versterking even ten zuiden van de Vogelzangsteeg en ten oosten van de Hereweg moet hebben gelegen. De belangrijkste bevinding van Overdiep was dat het landschap in de tijd waarin de gebeurtenissen zich afspeelden veel natter was dan tegenwoordig. Dit kwam door het ontbreken van een goede afwatering.

De verdeling tussen nat en droog land was dan ook heel anders in die tijd. Overdiep concludeerde dat stukken land onder het niveau van 2,5 meter N.A.P. zouden onderlopen bij hoog water en kleurde op een kaart van de omgeving alle gebieden onder dit niveau daarom in als water. Hieruit bleek dat er in de middeleeuwen in het noorden twee nauwe doorgangen geweest moeten zijn op de verbindingroute. De ene ten zuiden van de Vogelzangsteeg, de andere aan de kant van Harenermolen. De versmallingen hadden een strategische betekenis, omdat men er de toegang zou kunnen afgrendelen. Kastelen en burchten stonden vaak in de buurt van belangrijke verkeersroutes, omdat controle over de verbindingswegen heel belangrijk was bij het uitoefenen van macht en de ligging in de buurt van één van de twee passages was dan een extra voordeel.

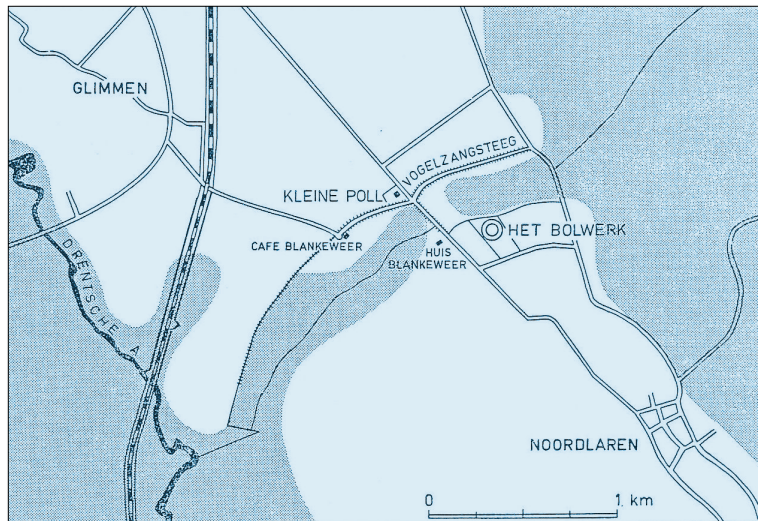
Bij onderzoek op de plaatsen waar de twee doorgangen hadden gelegen, meende Overdiep bij de doorgang aan de zuidkant van de Appèlbergen vage sporen van ronde grachten te zien. Op luchtfoto's van de Topografische dienst van Delft zag hij inderdaad een duidelijk patroon van concentrische kringen. Toen Overdiep bij archiefonderzoek een schetskaart vond uit het midden van de achttiende eeuw, waar op dezelfde plek als waar hij de grondsporen gevonden had een dubbel rondje getekend stond waar 'Het Bolwerk' stond bijgeschreven, wist hij zeker dat zijn aannames juist waren geweest en dat dit de plaats was waar de versterking had gelegen.

De Hondsrug tussen Haren en Noardlaren, voorover gelegen boven 2.50 m boven N.A.P.

De slag bij het bolwerk was onderdeel van een grotere aanval van de legers van de bisschop van Utrecht. In 1227 was er een nieuwe bisschop benoemd, Wilbrand van Oldenburg. Op 10 oktober van dat jaar viel deze bisschop met zijn leger Drenthe op zes plaatsen tegelijk aan. Een van die plaatsen was vanuit het noorden, door de Appèlbergen, het

De ligging van 'Het Bolwerk' en de vermoedelijke ligging van 'Blankeweër', ten noorden van Noordlaren

bolwerk. Het leger van de bisschop kreeg hierbij de hulp van de prefect van Groningen en nog een aantal Friezen. Ze hadden echter maar weinig succes. Een schrijver van de middeleeuwse kroniek stelde dat dit kwam doordat ze “onvoorzichtig” waren, waardoor “een aantal flinke strijders sneuvelde”.

Maar hoewel de aanval bij het bolwerk niet veel succes had, waren de Drenten tegen de totale overmacht van de legers van de bisschop en de aanval op zes plaatsen tegelijk niet opgewassen. Ze gaven zich uiteindelijk over en Drenthe werd door de bisschop overgedragen aan de ridder Ellert van Bentheim. Er volgde een onrustige periode waarin de strijd voortduurde.

In 1232 eindigde het conflict in een grote nederlaag voor de troepen van de bisschop. De troepen wilden Drenthe opnieuw aanvalen op meerdere plaatsen en waren daarbij ook weer naar het bolwerk getrokken. Er vonden in een aantal dagen meerdere veldslagen plaats. Aanvankelijk wisten de legers van de bisschop zo krachtig op te treden dat de versterking verwoest werd. De troepen trokken vervolgens Drenthe binnen en er werd zwaar gevochten. Toch slaagden de Drenten erin de aanvallers weer van hun grond te verdrijven. De derde dag bleek beslissend. Het leger van de bisschop trok deze dag weer naar het bolwerk, maar die dag hadden de Drenten daar tegen betaling hulp gekregen van krijgsvolk uit Westfalen. De bisschoppelijke legers sloegen op de vlucht bij het zien van zo'n overmacht. De Drenten zetten de achtervolging in en namen veel soldaten gevangen en een groot aantal soldaten werd gedood. “Daarom gingen ze zonder een spoor van medelijden, als wolven tegen schapen, tegen onze mannen te keer en daarbij namen ze velen om het losgeld gevangen en doodden anderen vanwege een vete”, aldus een schrijver van de kroniek. Vanuit het bolwerk verjoegen de Drenten dus de in de omgeving van de Appèlbergen gelegerde troepen van de bisschop. Het is bisschop Wilbrand van Oldenburg nooit gelukt volledig gezag te krijgen over Drenthe. Zijn opvolgers verloren in de twee eeuwen erna veel macht in Drenthe en ook in de stad Groningen kregen de bisschoppen steeds minder invloed.

In 1393 werd Frederik van Blankenheim bisschop van Utrecht. Hij wilde het gezag in het noorden herstellen en zwoer bij zijn aantreden dan ook zijn best te zullen doen alles terug te winnen wat onder de vorige bisschoppen verloren was gegaan. Toen in de stad Groningen een strijd gaande was tussen Schieringers en Vetkopers, twee facties met verschillende economische belangen, en deze laatste factie daarbij de hulp van de bisschop inriep, greep Van Blankenheim meteen in. De bisschop zag het als een kans om meer invloed te krijgen in het noorden en om de stad Groningen tot gehoorzaamheid te dwingen. In 1400 sloeg hij met zijn leger een beleg voor de stad. De bisschop wilde de stad afsluiten van de aanvoer van goederen en daarom bouwde hij enkele blokhuisen. Op deze manier kon hij de toegangsroutes naar Groningen blokkeren. Het lukte de bisschop niet om de stad op de knieën te krijgen door deze economische blokkade en het beleg duurde maar kort. In 1405 kwam er een vredesverdrag zonder dat de stad ingenomen was.

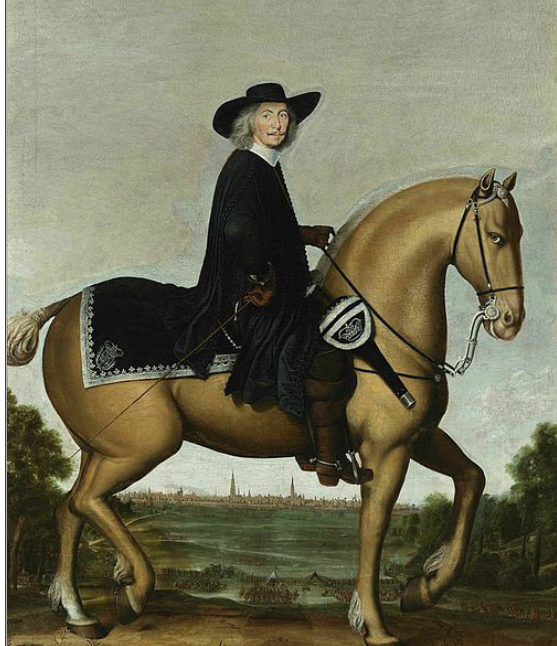
Een van de blokhuisen die bisschop Van Blankenheim liet bouwen was Blankeweer. Overdiep heeft aangetoond dat de versterking Blankeweer ongeveer gelegen heeft op de plaats van de kleine Pol. De versterking lag dus op de plaats waar de zuidelijke versmalling van de Appèlbergen was, een strategische en logische keuze. Een belangrijke aanwijzing voor zijn bevindingen vond Overdiep in een kroniek van de Groningse burger Sicke Benninge, die leefde in het begin van de zestiende eeuw. Hierin staat de vermelding dat de bisschop “twee geweldige lantweren” aanlegde. Er werden dus twee landweren opgeworpen die dwars op de Hereweg aansloten. Het verkeer richting het noorden werd zo gedwongen de verbindingroute te volgen en langs de versterking te reizen. De wallen zijn nog te herkennen in het landschap. Er liep een oostelijke wal langs de Vogelzangsteeg en een westelijke wal langs de noordrand van het Besloten Veen.

“Goldgulden”,
uitgegeven tussen
1415 en 1420 door
Frederik van
Blankenheim

Andere personen die een tocht naar het noorden van het land gemaakt hebben over de verbindingroute, zijn bijvoorbeeld de ridder Nittert Fox met zijn Saksische strijdbenden in het begin van de zestiende eeuw, de Gelderse krijgsknechten van Karel van Gelre omstreeks 1536 en ook de troepen onder prins Maurits en graaf Willem Lodewijk van Nassau zijn eind zestiende eeuw meerdere keren langsgetrokken.

In de zeventiende eeuw is de bisschop van Munster meerdere keren over de verbindingroute naar Groningen getrokken. Deze man, die bekend staat als Bommen Berend, trok zowel in 1665 als in 1672 over de Hondsrug naar de stad Groningen. Zijn eerste poging de stad te overmeesteren mislukte, doordat het stadsbestuur van Groningen de ommelanden onder water zette en tegelijk koning Lodewijk XIV van Frankrijk de bisschop dwong tot het sluiten van vrede. In 1672, het rampjaar waarin Nederland niet alleen werd aangevallen door de bisschop van Munster maar ook nog door Engeland, Frankrijk en de bisschop van Keulen, trok Bommen Berend opnieuw naar het noorden van Nederland. De legers van de Munsterse bisschop, in totaal zo’n 24.000 man, moeten hebben gebivakkeerd in de buurt van de Appèlbergen. Naar verluidt verzamelden deze soldaten zich elke morgen in de Appèlbergen voor het

Bernhard van Galen, bekend als Bommen Berend, met Groningen op de achtergrond (schilderij van Wolfgang Heimbach)

dagelijkse appèl, waarbij de namen werden afgeroepen om te zien wie aanwezig waren. De naam Appèlbergen zou ook hiermee verklaard kunnen worden.

Gesteld kan worden dat er in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd veel gebeurd is in en rond de Appèlbergen doordat het gebied op de Hondsrug lag en omdat de belangrijkste route van en naar het noorden van het land door het gebied liep. De Appèlbergen had een belangrijke strategische functie, ook omdat het gebied ongeveer op de grens van Groningen en Drenthe lag. Al met al is het gebied meerdere malen toneel geweest van strijd en

vijandige activiteiten. De gevechten hadden geen grote gevolgen voor het landschap. Wel is de plaats van het bolwerk dat door de Drenten werd gebruikt als verdedigingswerk tegen de legers van de bisschop te traceren in het landschap. Van het blokhuis Blankeweer is de plaats bepaald en zijn de twee wallen die werden opgeworpen bij dit blokhuis in het landschap herkenbaar.

Opkomst van de recreatie

Al heel lang is de Appèlbergen een gebied waar mensen hun ontspanning zoeken. Zo maakten voorbijtrekkende reizigers op de verbindingsroute van de gelegenheid gebruik om even rust te zoeken in het gebied. Vanaf de negentiende eeuw kregen mensen meer waardering voor de natuur in de omgeving, doordat steeds meer stukken natuur werden ingeruild voor akkerbouwlandschap en de bouw van huizen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw was de begrazingsdruk door schapen nog groot in de Appèlbergen. Schapen waren voor de boeren van groot belang, omdat ze voor een deel van de mest zorgden die noodzakelijk was voor de voedselproductie op de essen. De schapen graasden overdag in de omgeving van de Appèlbergen. Vanaf het einde van de negentiende eeuw bleek het houden van schapen voor de mestproductie steeds minder rendabel. Boeren gingen over op het gebruik van kunstmest, die steeds goedkoper beschikbaar kwam. Doordat de schaapskudden grotendeels van het toneel verdwenen waren, was de grond rond 1900 weer bebost. De natuur kon blijven bestaan en zich zelfs verder ontwikkelen. En daar konden mensen dan weer van genieten.

Op 1 mei 1870 werd het station De Punt geopend. Dit station op de treinroute Groningen-Meppel lag vlakbij Glimmen en maakte het mogelijk voor Stadlers om per trein naar de omgeving van de Appèlbergen te reizen. De komst van het station betekende een impuls voor het toerisme in de omgeving van de Appèlbergen. In 1903 vond

OVERZICHT APPELBERGEN.

Prentbriefkaart:
recreanten in de
Appelbergen
omstreeks 1920

Eindpunt tram Groningen - De Punt bij „Hotel Appelbergen“

Prentbriefkaart:
Eindpunt van de tram
„Groningen – De
Punt“ bij Hotel
Appelbergen
omstreeks 1940

Appelbergen. Bosch en Heide gezicht.

Prentbriefkaart:
Heide in de
Appelbergen
omstreeks 1930

er ter hoogte van de Appèlbergen een ongeluk plaats op het spoor. Een goederentrein richting Groningen botste op drie koeien van een inwoner van Harenermolen. De koeien overleefden het ongeluk niet, de trein had enkele zware schokken te verduren maar bleef op de rails.

Een andere belangrijke factor in de opkomst van de recreatie in het gebied, was de komst van de tram. Vanaf 1892 reed er een paardentram van Helpman naar Zuidlaren. Hierdoor konden mensen makkelijker de afstand afleggen. Veel Groningers maakten gebruik van de paardentram om in de Appèlbergen te kunnen wandelen. In 1915 werd besloten dat de lijn voor de elektrische tram, die tot dan toe vanuit Groningen naar Helpman reed, zou worden doorgetrokken tot Haren en station De Punt. Dit gebeurde in 1921. Ook deze ontwikkelingen hebben de opkomst van de recreatie in het gebied bevorderd.

De omgeving van de Appèlbergen werd ook veel bezocht door mensen die geen gebruik maakten van het openbaar vervoer. Sommige mensen maakten een wandeling van de stad naar het gebied. Van Groningen naar Harenermolen was dat zo'n anderhalf uur lopen. Een groter aantal mensen kwam met de fiets vanuit Groningen naar het gebied. Bij Harenermolen was het rond 1900 al een drukte van belang op mooie zomerdagen.

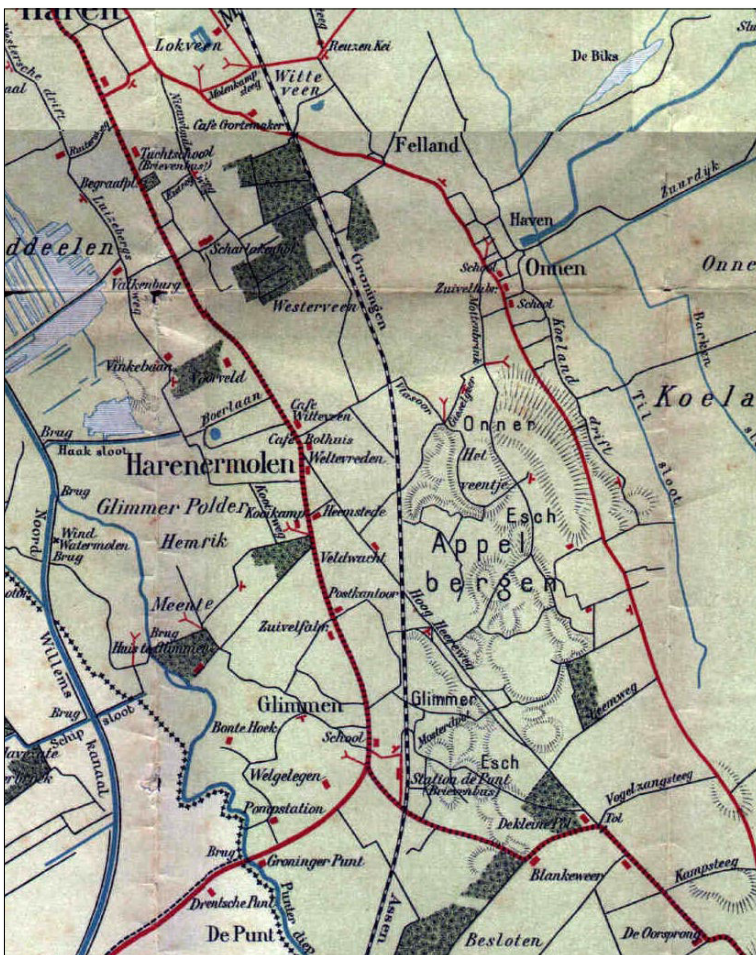
In een boekje van de heer J. Craandijk over wandelingen in Groningen en Drenthe uit het jaar 1880 wordt de streek van de Appèlbergen wel beschreven, maar de naam Appèlbergen wordt niet genoemd. Ook wordt er geen enkele verwijzing gedaan naar de recreatieve functie die het gebied toch al wel kreeg in die tijd. Het gebied wordt beschreven als een lege, verlaten omgeving: “[De streek] bestaat nog grotendeels uit onontgonnen en afgeplagde heidegronden, waar de schapen alleen wat levendigheid aanbrengen. De zandige wallen langs den weg zijn met heidebloemen begroeid, en de ruwe, kale dennen geven aan het landschap een woest en verlaten voorkomen.” In een gids uit 1900 over tochten in de omgeving van Groningen en Zuidlaren, geschreven door de heer G.A. Evers, wordt wel de nadruk gelegd op het mooie landschap en de geschiktheid van het gebied voor ontspanning en recreatie. De omgeving van de Appèlbergen, met name het zuidoostelijk deel, wordt omschreven als een “aangename en rustige omgeving”. Toch is het ook wel weer opmerkelijk dat Evers niet over het zandpad door de Appèlbergen reist, maar zijn wandeling over de straatweg van Groningen naar Zuidlaren laat voeren. Uit de informatie die beschreven staat in een toeristische gids uit 1906 over wandelingen op de Hondsrug in Noordoost Drenthe blijkt wel duidelijk dat de Appèlbergen begin twintigste eeuw al een populair recreatiegebied was. De heer F.G. Groneman, auteur van deze gids, laat zijn wandeling over de Hoge Hereweg, door de Appèlbergen lopen: “(...) gaan wij schuin over den zandweg en dan aan den overkant de boschjes in. Het door de ruwe, zeer oneffen heide slingerend pad geleidt ons tot een heerlijk lief punt bij een hoogte met dennen. Wij zijn hier in de te Groningen in den laatsten tijd meer populair geworden ‘Appèlbergen’.”

Vanaf 1910 maakten de VVV Groningen en de VVV Haren ook prentbriefkaarten waarop het landschap van de Appèlbergen werd afgebeeld. Met deze kaarten wilde de vereniging het gebied bij Stadlers en

mensen uit de omgeving onder de aandacht brengen. De gepubliceerde kaarten waren verkrijgbaar bij het VVV-kantoor in Groningen en ook bij horecagelegenheden in de omgeving van de Appèlbergen.

Omstreeks 1890 werd er bij het landgoed Vogelzang een renbaan voor paardenrennen ingericht. Het landgoed grensde aan de zuidkant aan de Appèlbergen en lag ten noorden van de Vogelzangsteeg. Het landgoed was eigendom van de familie Meddens die in de stad Groningen meerdere kledingmagazijnen had. Op deze renbaan werden in het weekend wedstrijden georganiseerd tussen deelnemers uit het hele land. Deze wedstrijden trokken vaak veel belangstelling van bewoners uit de omgeving en de stad Groningen en werden in 1892 zelfs bezocht door koningin Wilhelmina en koningin-regentes Emma. Toen na tien jaar het huurcontract ten einde liep, bleek dat de familie Meddens er geen belang bij had het terrein nog een periode te verhuren. De renbaan verhuisde daarom rond 1900 naar Harenermolen en in 1920 naar Groningen.

In de omgeving van de Appèlbergen lagen behoorlijk wat restaurants en cafés. Het huis 'De Groninger Punt' werd vanaf 1736 door verschillende eigenaren als herberg gebruikt. Tot 1933 is er een café in gevestigd

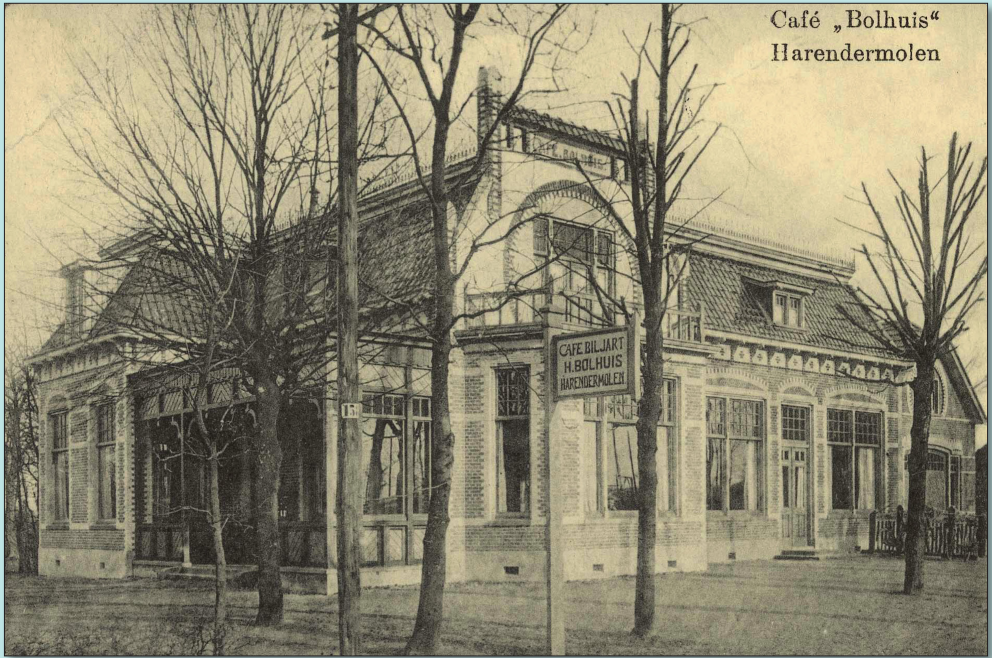
Deel wandelkaart van
VVV Haren uit
waarschijnlijk 1916
met alle
uitspanningen
rondom de
Appelbergen

geweest. Bij Harenermolen werden in de negentiende eeuw meerdere herbergen gebouwd. Hierbij kan gedacht worden aan herberg De Kroon, welke in 1806 werd gebouwd. In dit gebouw is later huize Weltevreden gevestigd. In 1828 is de herberg verplaatst naar een huis iets noordelijker aan dezelfde kant van de Hereweg. De herberg is later overgegaan in café Bolhuis en nog weer later werd het café-restaurant Hogenberg. Na de sloop van Hogenberg in 1976 zijn er woonhuizen gebouwd op deze plaats, met 'Doorrid' als adres.

Toen de spoorlijn in 1870 werd aangelegd, kwam er tegenover het station De Punt een hotel met de naam 'Appèlbergen'. Bij het hotel was er ook een speeltuin en er waren ezels waarop kinderen een stukje konden rijden. Toen station De Punt in 1936 sloot, ging niet lang daarna ook het hotel dicht. Rond 1900 kon je bij de spoorwegovergang 'Zuidlaarderweg' terecht in café Spoorzicht. Iets meer richting Zuidlaren lag sinds 1846 café Blankeweer.

In de loop van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw kreeg de Appèlbergen dus steeds meer een recreatieve functie voor mensen uit de wijde omtrek. Er is een sterke toename te zien in het aantal horecagelegenheden in de omgeving van de Appèlbergen. Ook de komst van de trein en het station de Punt in 1870 en die van de paardentram in 1892 betekenden een impuls voor de recreatie. Rond 1900 verschenen er verscheidene toeristische boekjes over de Appèlbergen. In die tijd nog niet nagedacht over de gevolgen van de recreatie voor het landschap. De recreatieve functie van het gebied werd na 1916 nog belangrijker en de gevolgen daarvan voor het landschap zouden in de loop van de jaren steeds duidelijker blijken.

Hôtel-Café „Appèlbergen”,
E. MAATHUIS.
Eindpunt Electriscbe Tram Groningen-
De Punt t.o. Station N.S. (5 min. vanaf
de Appèlbergen.
Telefoon No. 1 — GLIMMEN.
— Doorlopend verbonden. —
Voldoende kamers voor logeeren.
Speeltuin met gratis Ezelrijden.
— Groote moderne Serre. —

Café „Bolhuis“
Harendermolen

Hotel Café Restaurant Appèlbergen

Café Bolhuis
omstreeks 1914 en
Hotel Café
Appèlbergen
omstreeks 1920